

УДК: 37

Байдылдаева Г., gulzana_27@mail.ru,
“Манас” КТУ, Кыргызстан

Т. СЫДЫКБЕКОВДУН “КӨК АСАБА” РОМАНЫНДАГЫ БАЛАНЫ БААТЫРДЫККА ДАЯРДООДОГУ ЭЛДИК ТАЖРЫЙБАЛАР

Изилдөөнүн максаты – Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба” романындагы баланы баатырдыкка даярдоодогу элдик тажрыйбаларды ачып көрсөтүү. Кыргыз эли үчүн келечектеги жоокер болуп жетиле турган балдарынын баатыр болуп чоңоюшу абдан маанилүү болгон. Мына ушундай маанилүү иш үчүн балдарды баатырдыкка даярдоодо өзгөчөлөнгөн элдик тажрыйбаларды колдонушкан. Баатырдыкка даярдык адегенде ат үстүндө чоңойтуудан, мал күзөттүрүүдөн башталган, андан соң барскан сокконду үйрөтүшкөн, ууга алып чыгып мергенчиликке үйрөтүшкөн, эл-жер таанытышкан. Кыргыздарда баатыр күчтүү, тайманбас, шамдагай, эпчил, коркпос, билгич, айлакер болушу керек болгон. Албетте, ушул этаптардан өтүүсүндө жанында жоокердиктин ар бир баскычын басып өткөн, ошол эле учурда билгич, ар тараптан өнүккөн жоокердиктин эң жогорку чеги Эр-Киши жанында болуп, үйрөтүп, сынап баатырдыкка бышырган. Мындай элдик тажрыйбалар муундан-муунга өтүп, кийинки муунга сабак болуп келген. Изилдөөдө бул багытта маалымат чогултуу жана аларды талдоо иштери сапаттык изилдөө моделинин алкагында, документтерди анализдөө методунун негизинде жүргүзүлдү.

Өзөктүү сөздөр: роман, элдик педагогика, баатырдыкка тарбиялоо, элдик тажрыйбалар.

Байдылдаева Г., gulzana_27@mail.ru
КТУ «Манас», Кыргызстан

НАРОДНЫЙ ОПЫТ В ПОДГОТОВКЕ РЕБЕНКА К ГЕРОИЗМУ В РОМАНЕ Т. СЫДЫКБЕКОВА "КӨК АСАБА"

Цель исследования - раскрытие народных умений в подготовке ребенка к героизму по роману Т. Сыдыкбекова "Көк асаба" ("Голубой стяг"). Для кыргызского народа было очень важно, чтобы дети, которые станут будущими воинами, выросли героями. Для такой важной работы они использовали особую народную практику, которая отличалась в подготовке детей к героизму. Подготовка к героизму начиналась с умения обращаться с конем, пастыби скота, потом учили кузнечеству, вывозили на охоту и знакомили с разными людьми и землями. У кыргызов герой должен был быть сильным, смелым, проворным, ловким, бесстрашным, знающим и хитрым. Конечно, на протяжении всех этих этапов, обучая и готовя их к героизму, рядом с ними находился самый продвинутый во всех аспектах опытный воин высочайшего уровня Эр-Киши, прошедший все стадии боевого мастерства. Такие народные практики передавались из поколения в поколение и служили образцом для следующего поколения. Сбор и анализ данных в этой области исследований проводились в рамках модели качественного исследования, которое было реализовано на основе метода анализа документов.

Ключевые слова: роман, народная педагогика, воспитание героизма, народный опыт.

Gulzana Baidyldaeva, gulzana_27@mail.ru
Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan

FOLK EXPERIENCES IN PREPARING A CHILD FOR HEROISM IN THE

NOVEL "KOK ASABA" BY T. SYDYKBEKOV

The purpose of the study is the disclosure of folk skills in preparing a child for valor in T. Sydykbekov's novel "Kok asaba" (Blue banner). It is very important for the Kyrgyz people that children who will become future soldiers also grow up to be heroes. For such important work, they used folk practices that differed in preparing children for bravery. Preparation for valor began with education on horseback, grazing cattle, then blacksmithing was taught. They were taken out to hunt and introduced to the people from various lands. The Kyrgyz hero had to be strong, brave, agile, dexterous, fearless, knowledgeable, and cunning. Of course, throughout all these stages, the highest level of advanced in every aspect and experienced warrior, Er-kishi, who passed every stage of combat skill, was next to them, teaching and preparing them for heroism. Such folk practices were passed down from generation to generation and served as lessons for the next generation. Data collection and analysis in this area of research were carried out within the framework of the qualitative research model. Data collection in the study is a method of qualitative research that was implemented based on the document analysis method.

Key words: *novel, folk pedagogy, education of heroism, folk experience.*

Билим алуунун илимий жолдору пайда боло элек кезде эле таалим-тарбия болгон. Элдик тарбиянын түзүлүшү жана өнүгүшү – көп кылымдарды камтып, бардыгын электен өткөзүп, эскиргендерин калтырып, рационалдуу акыл-ой тыянактарын улам кийинки муунга өткөзүп, үзгүлтүксүз өсүп-өнүгүп келе жаткан процесс. Ар бир улуттун маданий жана улуттук өзгөчөлүктөрү ошол элдин оозеки чыгармачылыгында, жашоо-турмушунда, каада-салт, ырым-жырымында ж. б. сакталып, кийинки муунга тарбиялык милдет аткарып келген. В. Мезинов мындай дейт: “Тарбиялоо практикасы өзүнүн күндөлүк турмушунда да, элдин гениалдуу түшүнүгүндө да ар түрдүү маданий эстеликтерде, улуттук каада-салттарда жана тарбия идеалдарында чагылдырылган жана басылган. Алардын ар түрдүү маданий тексттери оозеки элдик чыгармачылыкта, элдик педагогикада, көркөм адабиятта, көркөм өнөрдө чагылдырылган. Бул көрүнүштөрдүн бардыгы педагогикалык кубулуштарды жана тарбиялоо тажрыйбасын түшүнүүнүн илимий эмес жолдоруна таандык” [10].

Адабият менен тарбия дайыма эриш-аркак болушуп, бири-бирин толуктап, тереңдетип, кылымдар бою тарбиялоо жөнүндөгү ойлорду, акыл-насааттарды, көркөм сөз булактарында сактап, муундан-муунга өткөзүп келишкен. Адабий чыгармаларда педагогикалык максаттар кээде тикеден-тике берилсе, кээде каарман, каармандын жасаган кыймылдары, турмуштук окуялар ж. б. аркылуу берилген.

“Карапайым калктын көп кырдуу турмуш практикасынын туундусу катары жаралып, балдарга ак-караны таанытуу, аларды эмгекке, үй-бүлөлүк турмушка даярдоо жаатындагы акыл-ойлор менен тажрыйбаларды астейдил талдап, акыл чыпкасынан өткөрүп, өз дараметине жараша өркүндөтүп кайрадан элдин өзүнө нарктуу өмүр кечирүүнүн программасы, эрежеси таризинде таасирдүү андатууда акындар кадыр эсе агартуучулук миссия аткарышкан. Ошондуктан өткөн мезгилдерде калк тарабынан нарктуу акын педагог катары, нарктуу поэзия педагогика катары кабылданган. Адабият менен педагогиканын ортосундагы мындай өтмө катар байланыштар педагогика илими менен профессионалдык жазма адабият түптөлгөндө деле токтоп калган жок” [15: 19].

Профессионалдуу адабият тармагында өзгөчө элдик педагог катары таалим-тарбия берген жазуучу катары Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба” романындагы элдик таалим-тарбияга токтолобуз. Анткени көркөм чыгарма аркылуу таалим-тарбияны изилдөө этнопедагогикалык мейкиндикти кеңейтет.

Кыргыз эли элдик тарбия аркылуу адамдык сапаттарга, жашоо-турмушка,

мекенчилдикке, баатырдыкка, деги эле жашоо-турмушка тарбиялашкан. Мына ушундай салтты, тарыхты көркөм чыгармада чагылдырууда ХХ кылымдын чыгаан жазуучусу жана коомдук ишмери, Кыргыз Эл баатыры Т. Сыдыкбековдун салымы чоң. Ал – элдик, нукура, кыргыз салттык баалуулуктарын көркөм адабият аркылуу изилдеп тааныткан жазуучу. Тарыхты, салтты сактоочу. Буга айкын күбө катары “Көк асаба” романын белгилөөгө болот. “Көк асаба” романы – кыргыз элинин көөнө тарыхын көркөм иликтөөгө алган алгачкы роман. Роман 70-жылдары жазылып, анда Орхон-Энесай доорундагы түрк элдеринин тарыхый басып өткөн жолун көркөм жалпылаштырууга алып, дал ошол тарыхка таянгандыгы ошол кездеги саясий көз карашка дал келбегендиктен, жарыяланбай жүрүп, 1989-жылы, 18 жылдан кийин гана окурмандын колуна тийген. Автор чыгарманы жазууда “...үч нерсеге негиздендим: биринчи – тарыхый маалымат. Экинчи – “Манас” баштаган оозеки чыгармачылык. Үчүнчү – элдин руханий дүйнөсү”, - деп белгилеген [14: 272]. Чыгарма үч бөлүмдөн, 31 майда темалардан турат да, аларды структуралык жактан бир бүтүндүккө “Көк асаба” бириктирип турат. “Ал – элдин дүйнө таанымын, көз карашын, идеологиясын, ишенимин, жанаша жашаган элдер менен болгон мамилесин чагылдырууда улуттук аң-сезимдеги баатырдыкка, биримдикке тарбиялоонун символу. Романда коркоктукуткту шылдыңдап, баатырлыкты даңктоо идеясы бүтүндөй чыгарманын композициялык структурасынын өзөгүн түзүп, ойдон жаратылган көркөм каражат, символикалар аркылуу баатырдык романтика идеализацияланат.” [9: 242]. Биз токтоло турган баатырдыкка жана мекенчилдикке тарбиялоо темасы жоокерчилик замандын талабы болгон. Кыргыздарда баатыр күчтүү, тайманбас, шамдагай, эпчил, коркпос, билгич, айлакер болушу керек болгон.

Мекенчилдик тууралуу идеялар чет элдик изилдөөлөрдө В. Каюмовдун “Идея взаимосвязи физического воспитания и патриотизма в педагогических воззрениях персидско-таджикских мыслителей IX-X вв” деген эмгегинде (2019) колго алынган. Изилдөөдө Рудаки, Фирдоуси, Абу Али ибн Синанын педагогикалык көз караштары жана чыгармаларында дене тарбия жана патриотизм идеялары талданып, алардын байланыштары белгиленген.

Кыргыз изилдөөчүлөрүнүн мекенчилдикке тарбиялоо тууралуу бир катар изилдөөлөрүн белгилеп кетүүгө болот. Биз алардын ичинен көркөм оозеки чыгармачылыктагы жана көркөм адабияттагы мекенчилдик темасы, элдик тарбия боюнча изилдөөлөргө токтолобуз. Маселен, Ж. Каденованын изилдөөсүндө «Манас» эпосундагы бала Манасты мекенчил инсан катары калыптандыруунун салттык факторлору, «табийгый тарбиячылар» институту, методдору, ыкмалары айкындалган [8]. Г. А. Абдымомунованын эмгегинде «Манас» эпосу аркылуу окуучуларды патриоттуулукка тарбиялоонун мазмундук-структуралык моделин иштеп чыгуу жана аларды иш жүзүнө ашыруунун шарттары айкындалган. Т. Ормоновдун «Древнекиргизское педагогическое воззрение» (по эпосу «Манас») аттуу кандидаттык диссертациясында (1972) эпостогу патриоттук мотивдер талдоого алынган.

А. Алимбеков өзүнүн “Кыргыз эл педагогикасындагы адеп тарбиясы” аттуу окуу куралында мекенчилдик түшүнүгүнө кеңири токтолуп, “Манас” эпосундагы, “Коркут баба” китебиндеги, Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба” чыгармасындагы мекенчилдикке тарбиялоо тууралуу элдик тажрыйбаларды жана тарбияларды талдоого алган [3].

Т. Сыдыкбековдун чыгармачылыгы К. Асаналиевдин “Т. Сыдыкбеков жана анын “Биздин замандын кишилери” романы” эмгегинде, А. Мусаевдин “Түгөлбай Сыдыкбековдун романдары: адамдын көркөм концепциясы” докторлук ишинде, Ү. Култаеванын “Кыргыз тарыхый романы: типологиясы жана жанрдык өзгөчөлүгү”

деген изилдөөлөрүндө колго алынган. Бирок Т. Сыдыкбековдун чыгармалары педагогикалык өнүттөн тереңирээк изилдөөнү талап кылат.

Ошентип, изилдөөнүн темасынын иштелип чыгуу даражасын талдоо анын айрым аспектилерин ата мекендик жана чет өлкөлүк илимий адабияттарда изилденгенин, бирок изилдөөнү элдик тарбия жагынан дагы тереңдетүү зарылчылыгын туудурат. Бул изилдөөнүн актуалдуулугун аныктайт.

Изилдөөнүн максаты: Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба” романындагы баланы баатырдыкка даярдоодогу элдик тажрыйбаларды ачып көрсөтүү.

Изилдөөнүн проблемасы: Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба” романындагы баланы баатырдыкка даярдоодогу элдик тажрыйбалар эмнелер?

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Мекенчилдикке тарбиялоодо элдин максаты, үмүт-тилеги кандай болгон?
2. Улуулардын жана элдик педагогдордун ишмердүүлүгү кандай болгон?
3. Баланы баатырдыкка тарбиялоонун элдик методдору, ыкмалары кандай?

Изилдөөнүн методологиясы

Изилдөөдө сапаттык изилдөө (чечмелөөгө жана түшүнүүгө багытталган) методу колдонулат. Сапаттык изилдөө Ыылдырым жана Шимшек тарабынан «байкоо, интервью жана документтерди анализдөө сыяктуу сапаттык маалымат чогултуу ыкмаларын колдонуу» деп аныкталат [18: 39]. Сапаттык изилдөө жаңы идеяларды жаратууга, ошондой эле окуяга терең баа берүүгө мүмкүндүк берет [17: 20].

Бул изилдөөдө маалыматтарды чогултууда сапаттык изилдөө методунун бири болгон документтерди анализдөө методу колдонулат. Документти анализдөө, изилдене турган тема боюнча маалыматтарды камтыган жазуу материалдарын талдоону камтыйт [18: 187].

Изилдөөбүздө Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба” чыгармасындагы баланы баатырдыкка тарбиялоого тиешелүү этнопедагогикалык баалуулуктар каралып, бир нече жолу кылдаттык менен окуу, алынган маалыматтарды анализдөө жана интерпретациялоо процесстерин документтерди анализдөө методун колдонууну талап кылды.

Изилдөөдө Т. Сыдыкбековдун романынын 2018-жылы 2-жолу басылып чыккан, түп нускасы өзгөртүүсүз сакталган нускасы колдонулду.

Элдик педагогика

Биздин изилдөөбүз көркөм чыгармадагы элдик тажрыйбалар, элдик педагогика болгондуктан, элдик педагогиканын тарбиялык функциясы тууралуу көз караштарга саресеп салууга аракет кылдык.

Элдик педагогика тээ байыркы замандарда эле тарыхый түрдө калыптанган. Эл өзү канча мезгилден бери жашаса, ал ошончо мезгилден бери эле жашайт. Бул жагдайды К. Д. Ушинский өзүнүн «Орус тарбиясындагы адептик элемент» аттуу макаласында төмөнкүчө чечмелеп берген: «Биз үчүн тарбияны ойлоп табуунун кереги жок, ал орус эли канча кылым жашаса, ошончо кылым жашап келет. Элдик педагогика эл менен төрөлгөн, эл менен кошо өнүккөн, элдин бардык тарыхын, анын жакшы жана жаман сапаттарын чагылдырган. Бул бир муунду экинчи муунга алмаштыруудагы маанилүү кыртыш. Аны азыктандырып, жакшыртып, талапка ылайыкташтырып туруу керек. Элдик педагогиканын генийлиги менен эч ким атаандаша албайт» [16: 300]. Ал эми

Г. Н. Волков ушуга байланыштуу мындай деген пикирин билдирет: «Элдик оозеки чыгармачылык элдик педагогиканын тереңинде жаткан элдин акыл-күчүн, анын адептик идеалдарын алып жүрүүчү педагогикалык каражат боло алат» [7:

268].

А. Алимбеков белгилегендей: «Жаш муундардын туюу, кабылдоо сезимине жалпы элдик салтты, адептүүлүктү, боорукерликти байыр алдыруу кудурети, аларды өрнөктүү идеалдарга тарбиялап келгендиги боюнча фольклор – нагыз элдик педагогика. Ушундан улам оозеки чыгармалар аркылуу педагогикалык маданияттын башат тамырларына кайрылуу – илимдеги салтка айланган көрүнүш» [3: 32].

Кыргыздардын байыркы заманында эле элдик көркөм чыгармачылыктын үлгүлөрү белгилүү болгон. Ошол мезгилде эле жаралган жомоктордо, макалдарда, уламыштарда, эпостордо, табышмактарда элдик педагогиканын алгачкы үлгүлөрү чагылдырылган. Мында таалим-тарбияга байланыштуу терең ойлор, туура бүтүмдөр көп жылдык турмуштук тажрыйбага негизделип берилген. Улам кийинки муунга электен өтүп, мыктылары калып, элдин жашоо-турмушун чагылдырып келген. Демек, аларды изилдөө менен кыргыз элинин жашоо-турмуш тажрыйбаларын биле алабыз. Кийин жазма адабият калыптанганда, жазуучулар жазма адабият аркылуу элдин жашоо-турмушун көрсөтүп келишет. Илим жолу аркылуу байкабай калган нерселерди адабият аркылуу байкаса болот. Жашоо-турмушта колдонулбай калган кээ бир нерсени адабияттан тапса болот. Анткени жазуучулар турмушту эң жакшы билишкендерден. Ошол үчүн турмушту үйрөнүш үчүн көркөм адабиятты окушат. Жазуучулар – бул кадимки жөнөкөй турмуштун изилдөөчүлөрү. Айдарованын ою боюнча, “Көркөм адабиятта камтылган педагогикалык идеяларды изилдөө ар тараптан элдин руханий-адептик казынасын калыбына келтирүүгө, кайра жаратууга, сактоого көмөктөшөт, ошондой эле, эң негизгиси, этнопедагогикалык мейкиндиктин чегин олуттуу түрдө кеңейтет. Ар бир коомдо адабият улуттук турмуштун негизинде жаралып, ал өзүнүн мазмуну, көркөмдүгү боюнча оригиналдуу болот. Улуттук өзгөчөлүк – көркөм чыгармачылыктын күч булагы. Жазуучу өзүнүн улуттук материалы боюнча чыгармаларды жаратса, өзүнүн улуттук темасын иштеп чыкса, окурмандардын жүрөгүнө эң кыска жолду табат. Бул – анын этнопедагогикалык баалуулугу” [1]. Ошентип, оозеки чыгармачылыктагы жана көркөм адабияттагы элдик таалим-тарбияны изилдөө элдик билимдерди дагы тереңден билүүгө, сактоого, чегин кеңейтүүгө жол ачат.

Мекенчилдик

Адамдарды бир улуттун атуулу катары бириктирип турган орток баалуулуктар болот. Андай баалуулуктар катары Ата Мекен, мекенчилдикти айтууга болот. Кыргыз элдик тарбиясында мекенчилдик жана Ата Мекен менен эр жигит эриш-аракта каралып келген. Анткени мекенди коргоочулар дал ошол эр жигиттер болушкан. Ошондуктан балдардын баатыр катары тарбияланып, чоңоюшуна абдан маани беришкен.

«Мекенчилдик» же «патриотизм» деген термин грек тилинин patriots – мекендеш, patris – мекен, Ата мекен деген сөзүнөн келип чыккан. Бул термин «Мекенди сүйүү, мекенге берилгендик жана жеке иш-аракеттер аркылуу мекендин кызыкчылыктарына кызмат кылууга умтулуу» деп аныкталат [6: 282]. Педагогикалык сөздүктө мекенчилдик деген термин Ата мекенге карата жогорку сезимди гана эмес, өз элине, туулган жерине жана өзүнүн маданий чөйрөсүнө карата сүйүү сезимин да билдирет [12: 86].

Окумуштуу А. Алимбеков мекенчилдик тууралуу мындай дейт: «Мекенчилдик кыргыз тарыхынын бардык мезгилдеринде инсандын мекен менен сыймыктануусун,

сүйүүсүн, аны коргоого көп кырдуу даярдыгын камтыган коомдук аң-сезимдин жетилгендиги жана ошону менен бирдикте өтө катаал адептик принцип болгон. Мекенчилдик – эң оболу, жан дүйнөнүн, рухтун абалы. Кыргыз элинин коргонор чеби да, эң күчтүү, эң ишенимдүү куралы да мекенчил, элчил урпактарды, “эр”, “эрен”, “шерлерди” тарбиялоо системасы болгон» [3: 11].

Кыргыз тарыхында ар бир кыргыз баласы баатыр болгусу келген. Бирок кыргыз эли тек кара күч айбат жетишсиз экендигин абдан жакшы билген. Аны чыгармада мындай берет: “Тек кара күч айбат эмес. Шамдагайлык, эпчилдик, билгичтик такаат, кай кезде төө көтөргөн алп эпсиз болсо, ал жай козголсо, далбайып алдырат. Жеңилет. Алдыда калат. Шамдагайлыкка жаштайынан кадик болуп, бардык ыкмага жаштайынан машыккан киши эч-эчтемкеге жеңилбес, эч күчтөн жалтанбас жоокер ошол! Шамдагайлык - эр күчүн эки эсе кылат”, - дейт [13: 33]. Чыгармада баатырдыктын сапаттары катары кара күчтөн сырткары төмөнкүлөр эсептелген: мекенчилдик; кайрат, күч, акыл, айлакер, мал баккан, көмүр өчүрүп кен эриткен, баамчыл, тайманбас, шамдагай, сак, сергек, сезгич, эпчил, коркпос, эр жүрөк, билгич, жер-суу тааныган, өнөргө ээ болгон, ыкчам, өжөр, дене-бой жактан жеткилең; тыкан, шайдоот, чыйрак илбериңки ж. б. сапаттарга ээ болушу керек болгон.

Табылгалар

“Көк асаба” романында көчмөн түрк калктарынын балдарды баатырлыкка тарбиялоонун төмөнкүдөй этаптары, тажрыйбалары камтылган.

Мекенчилдикке тарбиялоодо элдин максаты, үмүт-тилегинин чагылдырылышы.

Кыргыз элдик педагогикасында туулган жер өзгөчө ыйык эсептелген, ошол жерди кашык каны калганча коргошкон, жазанын эң оору жеринен айдалуу болуп саналган. Кыргыз элинде ошол себептен элди, жерди жана Мекенди сүйүүгө жана коргоого тарбиялоо өзөктүү тарбияларынын бири болгон. Ошондуктан кыргыз эли баатырдыкты даңктап, баатыр тууралуу ырларды ырдап, баатыр тууралуу аңгемелерди, кептерди, уламыштарды айтышкан. “Журт башчысы аталган Ажонун жарлыгы да, Умай эненин ырымы да, уздардын тиккен кийими да, ок-дары жасоо үчүн темир иштеткен өндүрүшү да жалаң жоокердин эрдигин колдоп, анын баатырдык сапатына дем берүүгө арналат” [9: 243]. Мындай элдик педагогиканын асыл мурастары туулгандан кулагына сиңип, жигиттер да баатыр болууга умтулушкан. Ошондой эле жигиттерди кол башчыларга ата-энелери “Эр чыкса, кол башчы болсун, коркок чыкса, от жакчу болсун”, - деп эр чыгуусун тиленип, үмүттөнүп кошуп беришкен. Анткени элин-жерин коргогон баатыр, мекенчил, ар-намыстуу жигиттерди тарбиялоо эң негизги баалуулуктарынын бири болгон. Жоокер заманында негизги максаты уул-балдарды тарбиялоо болгон. Уул бала төрөлгөндө Мекенди коргоочу төрөлдү деген кубаныч болгон. Бир гана ата-эне эмес, бүтүндөй коом, эл кубанган. Эл, ата-эне уулду баатыр, мекенчил кылып тарбиялоо менен, ошол эле учурда ошол коомдун жашоо-шартын, менталитетин, диний ишенимдери менен маданиятын, тарыхын сактап муундан муунга өткөзүү, улантуу, ошондой эле кыргыз атын тарыхтан өчүрбөөдө баатырларга үмүт артышкан. Ошол себептен кыргыз эли уулдун төрөлүшүнө өзгөчө сүйүнгөн. Алсак, “Уул тилегендин себеби: Тээ байыркы, байыркы замандан бери журт кыйырын кычыраткан жоо канкор келди. Ушул бабам жердеген ыйык жерди тартып алып, кырчындай уулду, жаны асыл кызды, ата-энени – боору ачык карабашыл кишилерди кулданам дегендер таяк-

быяктан мол жүрдү... О, биздин алп бабалар, бирде өзү аргасыз тизе бүксө, бирде жоого тизе бүктүрдү! Аны үстү ачык көк билер! Ата-эне кадырын билген уул эл багар. Биздин журт кыздан да уулду көп самаган жөнү ушул. Биздин кулундар бешиктен жер баспай атка минген жөнү ушул “Атың барда жер тааны, атаң барда эл тааны” деген кептин түйүнү ушул. Бул коомчулук тарабынан курулган түрү” [13: 37]. Бул эпизоддо кыргыз элинин уулду тилгенинин максаты, үмүт-тилеги таасын ырасталган. Кыргыз эли тек гана уулду тилеп тим болбостон, анын жоокер, баатыр болушун тилеген.

Улуулардын жана элдик педагогдордун ишмердүүлүгү. Кыргыз элинде жоокер заманында балдарды жоокерчиликке тарбиялаган жол көрсөткүч, устат, баатыр, элдик педагогдор дайыма болгон. Элдик педагогдор жөн эле турмушта ой келди же турмуштун агымы менен эмес, атайын мектеби болгон, атайын ырааттуу программасы болгон. Аны акылы тетик, көрөгөч, өзү да баатырдык даярдыгы, тажрыйбасы бар адамдар аткарган. Маселен, «Манас эпосунда: «Эрди эл таптайт», – дегендей, Манастын калыптанышы кемеңгер устат-тарбиячылардын көз алдында өтөт. Буга байланыштуу, «Манаста» «Туйбаганын туйгузуп, билбегенин билгизип, туура жолго салалы» деген тарбиялоо кубулуштарын тикеден-тике ачык чагылдырган элдик педагогикалык түшүнүктөр да өзгөчө көңүл бурууга арзыйт. Бул эпостогу Акбалта, Кошой, Бакай сыяктуу элдик даанышмандардын кыргыз коомун Мекен менен тагдырлаш, тамырлаш-өзөктөш кылып тарбиялоо аркылуу сактоо, өнүктүрүү багытындагы эң негизги таянган, тутунган принциби болгон. Эпосто Манас жана ал сыяктуу кыраандардын өсүп жетилиши дал ушундай устат таалимчилердин жемиши катары каралат. Калк турмушунун не бир татаал көйгөйлөрүн чечүүдө улуу-кичүү мындай акыл-тажрыйбага ар дайым муктаж болгон жана ага карата өтө сый-ызаат менен мамиле жасашкан» [8: 66]. Манастын патриот жана лидер болуп тарбияланышында, элдик тарбия рухун дилине сиңдиришинде Чыйырды, Ошпур, Акбалта, Бакай, Кошой, Жамгырчы сыяктуу «табийгый тарбиячылардын» ар биринин жеке таасири чоң болгон. Ал эми “Көк асаба” чыгармасында элдик тарбиячы катары, өзгөчө, Эр-Кишини белгилеп кетүүгө болот. Романда Жаш тегиндин жана анын жолдошторунун баатыр катары калыптанышын Эр-Кишисиз элестетүүгө мүмкүн эмес. “Эр-Киши чыгармада идеалдаштырылып берилген. Ал эми Эр-Киши наамына татыктуу болуу үчүн артыкча эрдик көрсөтүү гана жетишсиз. Ата Журтун көздүн карегиндей сактаган, ниети таза, “Көк асабанын” ыйыктыгын сезген, акылы жетик, жоокердик өнөрдү мыкты билген, мамлекеттин сырткы турмушун жөнгө салууга жөндөмдүү кашкөй адам гана Эр-Киши атагына ээ боло алат. “Жоокер – эр-жоокер, эр-жоокер – эр-колбашчы, эр-колбашчыдан – Эр-Киши. Эр-Киши атын алыш эзелтен келаткан баатырдыктын эң бийик даңкы!” болгон [9: 243]. А. Алимбеков мындай деп белгилеген: “Кыргыз элинин коргонор чеби да, эң күчтүү, эң ишенимдүү куралы да мекенчил, элчил урпактарды, “эр”, “эрен”, “шерлерди” тарбиялоо системасы болгон. “Эр адам” салттуу кыргыз коомунун элитасы болгон” [3: 14]. Чыгармадагы Эр-Кишинин ар бир сөзү, турган турпаты, мыкты жоокердик өнөрдү билгени, кара күч менен эле күчтүү болбостон, билгичтиги, сезимталдыгы, айлакерлиги, төгөрөгү төп келишкен ж. б. көптөгөн сапаттары жогору бааланып, элдик идеал катары кийинки муундарга педагогикалык таасирин тийгизет.

Баланы баатырдыкка тарбиялоонун элдик методдору, ыкмалары.

Эл-жерин коргой турган баатыр, мекенчил азаматтардын чыгышы алар колдонгон ыкмалардан көз каранды болгон. “Мекенчилдикке тарбиялоонун элдик методдору

дегенде балдарды эл жерди коргоого карата каалоосун жана практикалык даярдыгын камсыз кылууга багытталган, кылымдардын кыйырынан бери өнүгүп келе жаткан тажрыйбаларды түшүнөбүз” [8: 86]. Чыгармада баатырдыкка даярдоо методдору, ыкмалары катары төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот.

Ат үстүндө чоңойтуу. Элибизде: «Ат – адамдын канаты» деп тегин жерден айтылбаса керек. Анткени ат байыртадан эле жоокерчилик замандарда баркталып келген жана турмуш-тиричиликте дагы колдонулуп, эр жигиттин наамы менен ар дайым параллелдүү каралып келген. Баатыр болом, баламды баатыр кылам дегендер баланы кичинесинен атка мингизишкен. Кыргыздарда бул үчүн балдарга ылайыкталган ээрдин атайын тиби – айырмач болгон, бул ээр балдарга атчан жүрүүнү өз алдынча үйрөнүүгө мүмкүндүк берген. Романда да балдар атка өз алдынча минип, ээр үстүндө уктап, ар кандай кырдаалга даяр болгонго жаштайынан машыгышкан. Атайын жылкы бакканга жиберилген. “Жылкычы болчу уул, ээрде укта. Ээрде уктачу уул эл багар” [13: 30] деген сөз балдарды ишендирип, шыктандырып, ошого умтулушкан. “Аттан ажыраганда, эрдин канаты кесилер, уул! Өлсөң, сөөгүң ээрде жабышып жүрсүн! Эрди ат жалы сүйөр!” деген насааттарды беришкен [13: 33].

Жоокер оюну. Кыргыз элинде “балдар оюндарында кичинекей кезинен баштап эле согуштук өнөргө байланыштуу элементтер орун ала баштаган. Балдар боору жерден көтөрүлө баштаганда эле чоңдордон көргөн-билгендеринин негизинде тал чыбыктан жаа, жыгачтан кылыч жасап алышып, согуштук өнөрдүн айрым жөрөлгөлөрүн оюн формасында туурап, кайталоого аракет кылышкан. Балдарды өспүрүм кезинен реалдуу турмушка жакын катаал жоокер оюндарына катыштырышып сыноодон өткөрүшкөн. Мындай таалим-тарбиянын натыйжасы тарбиялануучулардын жеке эрдик көрсөтүүсү же бир таймашта сыноодон өткөнү менен аныкталып бүтүм чыгарылат” [2].

Романда түнкү жылкы күзөтүүдө да жигиттерди жоокердик өнөргө машыктыруу багытындагы бир катар оюндарга орун берилет. Алардын кайсынысы болбосун, тайманбастыкка, шамдагайлыкка, эптүүлүккө, коркпостукка бышыктырат. Мисалы, “Түнкү оюнда жүргөн жоокер-жылкычы чынында эле кандайдыр бир кыйынчылыкка дуушар болсо, ал андан сактанып, жалтанып кылчакташка акысы жок болгон. Эгер ал корксо, не сактанбай осолдук кетирсе, анда ал жоо кийимин кийинип, ат үстүндө жүрүшкө акысыз болгон. Жолбун үйдү багып, отун алып, от жагып, ташкордо белендеп, аш-тамак бышырып калган. Бул – эр киши үчүн ашкан кемсиниш болот. Аябаган уят иш. Кай кездерде ар-намыстуу улан ушундай уятына чыдабай, чокмор баш менен өзүн башка коюп өлүп алгандар да болот” [13: 35]. Бул эпизоддон оюндун да өзүнчө тарбиялык маанисин байкабыз. Оюндар да баатырдын калыптанышына түздөн-түз таасир тийгизгенине күбө боло алабыз.

Согуштук куралдарды жасоого үйрөтүү. Романда курал жарактын жасалышына да абдан маани берилген. Алсак, “ – О, коогалуу күндө короктоп куру кол чабыштан артык кордук болобу? Эр-бүлө кошунга камының! Жыгаччың жыгачыңды кый. Жаага тээктик, жебелик долонону, табылгыны, ак чечек кайыңды, ыргай менен талыңды тандаң. Ээрге каштык, жанчарга саптык, калканга жарарлык жыгач-ташыңды камдан. Темирчиң барскан, дөшүңдү жертөөлөгө орнотуң.

Эр-Киши баланы ээрчитип кен эриттирип, эр-жоокер болом десең, бой-жарагыңды өзүн камда, өз жарагың өзүңдү чын сактайды деген ишенимде болушкан. Бычакка сап болор, калкан оёр жыгачтарды тандатат. Көөрүк бастырып, барскан соктурат. Бул жерде баланы усталарга аралаштырып, анын булчуңун чыңап, тердебес,

чарчабас кылып машыктырууну максат кылат.

Ууга алып чыгып, мергенчиликти үйрөтүү. Баатыр болуунун дагы бир этабы, баатырдыкка даярдоо ыкмасы аң улоо, мергенчилик болгон. Кыргыздар башка элдер сыяктуу илгертен эле мал чарбасы менен бирге аңчылыкты кесип кылып, азык-түлүктүн айрым түрүн аңчылыктан алган. Аң улоо менен кесип кылгандарды мергенчи деп аташкан. Мергенчи айылдагы эң кадырлуу адамдардан болгон. Айрым мергенчилер аң улоо менен бир айылды баккан [11: 33].

Баатырлар ок атуу, жаа атуу сыяктуу өнөрлөрдү улуулардан, устаттар менен чогуу жүрүп үйрөнүшкөн. Кээ бири атты чаап баратып, жазбай атуу деңгээлине чейин үйрөнүшкөн. Бул кээ бир учурларда атайын устаттын жардамы менен болсо, кээде бул өнөр атадан калганын, ата тарбиясынан болгондугун төмөнкү эпизоддон байкай алабыз: “Теке кенжеси Жолборсуна баш тоголотуп, ага мергенчиликтин, жоокерчиликтин адистигин берип, уулун кадик мерген, коркпос жоокер болсо дегенде эки көзү төрт болчу... Уулду ат үстүндө чоңойсун деп жылкычыларга да кошкон. Ал мергенчиликке кадик болсун деп, аны өзү жанына ээрчитип ууга алып чыкчу” [13: 89].

Эл-жер таанытуу. Жаш чагынан балдарды элди, жер-сууну тааный билүүгө үйрөтүү кыргыз эл педагогикасынын негизги максаттарынын бири болгон. Урууларды көрүшсүн, жер-суу таанысын, уламыш уксун, чечендерди эшитсин деп атайын улуулардын, устаттардын коштоосунда сапарга чыгышчу. Сапар учурунда Жаш-Тегинге тек жер-суу көрсөтүп, тек эл таанытпастан, ага арка-бел болуучу эштерди кошот. “Уулга уул тизгиндеш болсо, казандагы аш-тамак бир кайнайт” деген эл сөзү бар. Эр жоокерди, эл колбашчыны ээрчип, андан таалим албаган уул өз заманынын билимсизи, алсызы болгон. Жер-суу таанууда, ошол жердин климатын, жашоо-шартын, буктурма коюучу жайларды, тоолордун бийиктигин ж. б. көптөгөн нерселерди байкашкан.

Улуу сөз баяны. Кыргыз эли сөз менен кийинки муунга акыл-насаатын айтышып, эрдикти даңазалашкан. “Үйдө өлгөн – өлүк, жоодо өлгөн ыйык”, - деп, баатырдыкты даңазалашкан. Чыгармада жоокерликке үйрөтүүнүн бир ыкмасы катары жазуучу Улуу сөз баянын жана анын таасиринин негизинде болгон кыял элесин колдонгон. Мурунку бабалардын эрдиктерин баяндап, жаңы муунду шыктандырышкан, дем, күч беришкен, мисалдарды келтиришкен. Эр-Киши улуу сөз баянын айтып, балдарды жети күн, жети түн уктатпай бышыктырат. Алсак, чыгармада мындай деп берет: “Уландардын уйкудан калганына эки күн түн ооду...” “Э-э, чунактар. Мен силерди эми беш күн, беш түн уктатпаймын. Экинчи, үчүнчү түн оор. Андан өтсө жоокер өзү көк болур. Киши көк болсо, бет алганын кесер. Уа, чыдан, эр болом деген улан”, - деп уландарды ийлейт. Ошентип, жети күн, жети түн “Улуу сөз” сабагын берип, жоокер болчу уулду таптап, татаал жолду басып өтүшкөндөн кийин уландарга “Аттардын бышкырыгы, адамдын кыйкырыгы угулгансыды. Туяк соккон таш чертилип, даңкан учкансыды. Куюшкан сооруда шартылдап, үзөнгү кагышкансыды. Сурнай, жезнай бапылдап, сыбызгып... доолбас согулгансыды... Тоо көчкөндөй дүңгүрөдү, суу ташыгандай шарылдады. Өзөн-өзөндөн кызыл-тазыл күч чубагансыды” [13: 218]. Мына ушундай жандуу элес менен Эр бабанын тирүү арбактарын уландардын көзүнө көрсөткөн, баатыр боло турган узак жолдун бири экенин көрдүк. Мындай тарбияны көргөн уулдар “Башым канжыгада, каным көөкөрдө!” анты менен аттанып, баатырдыкты даңазалашкан.

Сыноо. Баатырдын жетилип-жетилбегенин сыноо да бир өзүнчө этап болгон. Тарбиячылыр көргөнүн, байкаганын дароо бетке айтып баланын шагын сындырбастан, билгизбей бардык жактан сынаган. Кемчиликтердин үстүндө иштеп, баланын бышыгып калышын күткөн. Мисалы, Жаш -Тегин жылкы кайтарып жүргөндө алгач жоо кебетесин кийинип, Жаш-Тегинди качырып Эр-Киши сынайт. Жаш-Тегин качырып барып аны чокмор баш менен карууга кагат. Жоо кача жөнөдү... Селейген колун капталына бекем төшөп, тайманган жок. Күч кирип калыптыр...” – деп баратты “жоо”... (Чынында, Эр-Киши сынаган) [13: 35]. Дагы бир мисал: “Экөө тынбай балта согушат. Жаш-Тегин тердейт. Эр-Киши тердебейт. Жаш-Тегин чарчайт, Эр-Киши чарчабайт. Бирок Жаш-Тегин шек бергиси келбейт. Колтукту созот, балтаны бийик көтөрөт. Деген менен каксыга элек жаш да. Кээде сөлгө бата түшкөн балтасын тартарда темтеңдей калат. «Каап, чарчадым...Эр-аке билбесин...», - деп өкүнөт ал. Эр-Кийинин каш-кабагы түктүйө калат. Ал шек бербей мышыкча кытыйып, алдыртан Жаш-Тегинге көз кыйыгын салат. «Булчуңу дале ката элек...Эчтеке эмес, баралына келгенде күчтү эч кимден сурабас», - деп сынайт баланы [13: 35].

Улуу сөз баянын, тарыхты айтып, жети күн, жети түн ээрден түшүрбөйт. Эрен болчусу ошого чыдап коёр. Жети күн улуу сөз баянын айтып, жол үстүндө жоокер тыныктырбастан, уландардын кимиси чаалыгат, эрен болчусу чыдайт деп тымызын сынайт. Ошентип сыноо да өзүнчө бир тарбия ыкмасы болгон.

Корутунду

Изилдөө педагогикалык, этнопедагогикалык, көркөм адабияттарды жана практикалык тажрыйбаларды кеңири колдонуу менен төмөндөгүдөй милдеттерди чечүүгө мүмкүнчүлүк берди:

1. Мекенчилдикке тарбиялоодо элдин максаты, үмүт-тилеги айкындалды. Кыргыз эли жоокерчилик заманды башынан кечиргендиктен, элин-жерин коргогон баатыр, мекенчил, ар-намыстуу жигиттерди тарбиялоо эң негизги баалуулуктарынын бири болгондугу аныкталды. Эл уулду баатыр, мекенчил кылып тарбиялоо менен ошол коомдун менталитетин, маданиятын, тарыхын сактап муундан муунга өткөзүү, улантуу ошондой эле кыргыз атын тарыхтан өчүрбөөдө баатырларга үмүт арткандыгы ачып көрсөтүлдү.

2. Улуулардын жана элдик педагогдордун ишмердүүлүгү белгиленди. Балдардын баатыр жана мекенчил болуп тарбияланышында, элдик тарбия рухун дилине сиңдиришинде Эр-Кийинин таасири көрсөтүлдү.

3. Романда мекенчил инсанды тарбиялоонун ыкмалары, методдору ачып көрсөтүлдү. Баланы баатырдыкка даярдоодо кыргыз эли балдарга мал күзөтүп, жылкы үстүндө уктаганды үйрөтүүдөн баштап, кен эриткенди, көмүр өчүргөндү, андан соң барскан сокконду, ууга алып чыгып мергенчиликке үйрөткөндүгү, эл-жер тааныткандыгы, улуттук оюндардын мааниси көрсөтүлүп, улуу сөздүн, сыноонун таасири ачыкталып, тексттен алынган конкреттүү мисалдардын негизинде тастыкталды.

Ошентип, макалабыздын максат-милдеттери туу аткарылганы далилденип, төмөнкүдөй сунуштарды билдирүүгө мүмкүнчүлүк берди:

Бүтүндөй педагогикалык процессте көркөм адабий чыгармалар таалим-тарбия кубулуштарын таануунун булагы жана ишке ашыруунун каражаты катары каралышы

абзел;

Мектеп окуучуларын мекенчилдикке тарбиялоодо көркөм чыгармалар кеңири колдонулушу керек;

Көркөм чыгармалар аркылуу балдардын өзүн-өзү тарбиялоо процессин уюштуруунун мыйзам ченемдүүлүктөрү жана ыкмалары атайын өз алдынча изилдөөнүн предмети катары каралышы зарыл.

Адабияттар:

1. Айдарова Г. Этнопедагогические ценности в творческом наследии калмыцких писателей как национально-региональный компонент образования: Автореф. дис... канд. пед. наук. – М.: Российская Академия Образования, 2001.

2. Айтматов М. Б., Алимбеков А. А. “Манас” эпосундагы салттуу билимдер. -Бишкек: “Кут-Бер”, 2019.

3. Алимбеков А. Кыргыз эл педагогикасындагы адеп тарбиясы. -Бишкек: Улуу тоолор, 2018.

4. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. -Бишкек, 1996.

5. Алимбеков А. Түрк дүйнөсүнүн ойчулдарынын мурастарындагы педагогикалык идеялар. -Бишкек: Улуу тоолор, 2017.

6. Большая советская энциклопедия. Т. 19. Изд. 3-е. – М., 1975.

7. Волков Г. Н. Чувашская народная педагогика. -Чебоксары: Чувашгосиздат, 1958.

8. Каденова Ж. «Манас» эпосунда бала Манастын инсан, патриот катары калыптанышында элдик тарбия салттарынын ролу: Пед. илим. канд. ... дис.. -Ош, 2018.

9. Култаева Ү. Кыргыз тарыхый романы: типологиясы жана жанрдык өзгөчөлүгү: Филол. илим. докт. ... дис. - Бишкек, 2011.

10. Мезинов В. Н. Художественная литература как источник познания педагогической действительности. // Психолого-педагогической журнал Гаудеамус. -2004. -№ 2 (6).

11. Мураталиев Б. А., Мамбетова З. Ж., Султангазиева Р.К. Менин жерим –Кыргызстан: Энциклопедия. Кыргыз элинин салттуу билимдери. -Бишкек, 2013.

12. Педагогический словарь. -Москва, 1960.

13. Сыдыкбеков Т. Көк асаба: Тарыхый роман. (2-басылышы). -Бишкек: Бийиктик, 2018.

14. Сыдыкбеков Т. Мен миң жыл жашадым. -Бишкек: Акыл, 1998.

15. Таирова К. Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары аркылуу окуучуларды мекенчилдикке тарбиялоо: Пед. илим. канд. ... дис. -Бишкек, 2018.

16. Ушинский К. Д. Избранные произведения (в 2 т). -Киев: Довира, 1993.

17. Seggie F. N. ve Bayyurt Ү. (ed.). Nitel araştırma yöntem, teknik, analiz ve yaklaşımları. -Ankara: Anı Yay, 2015.

18. Yıldırım A. ve Şimşek H. Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri (8. baskı). -Ankara: Seçkin Yayınları, 2011.